

Examining the Role of Imam Reza (A.S.) in the Scientific Flourishing of Islamic Civilization

Reza Mollazadeh Yamchi¹ | Mohammad Sadeq Hedayatzadeh²

1. Postdoctoral Graduate, Department of Quranic Sciences and Hadith, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran. (Corresponding Author) Email: reza.mollazadehyamchi@alumni.um.ac.ir

2. Assistant Professor, Department of Islamic Education, Farhangian University of Tehran, Tehran, Iran.

Article info

Abstract

Article type:
Research Article

Received:
8 July 2025

In Revised form:
24 September 2025

Accepted:
6 December 2025

Published:
28 February 2026

Scientific progress has always been a fundamental pillar of the authority of Islamic civilization. The period of the Imamate of Imam Reza (A.S.) constitutes a decisive juncture in the history of Islam, marked by the confluence of diverse ideas and numerous intellectual challenges. The central concern of this study is to identify the principles and strategies of the model of scientific progress in the Razavi conduct (sīrah) and its implications. Employing a descriptive-analytical method based on qualitative content analysis of authoritative narrative and historical sources, this research examines the scientific and practical conduct of the Imam (A.S.). The findings demonstrate that the Razavi model constitutes a “comprehensive system of civilizational knowledge management” consisting of five interconnected pillars: linking leadership with knowledge; institutionalizing free thought through the engineering of rational debates; redefining the pursuit of knowledge as a form of intellectual jihad (jihād); cultivating civilization-building elites; and presenting a structured vision of the sciences. The central contribution of the present research lies in uncovering the inner logic of this model. By transforming political threats into civilizational opportunities, Imam Reza (A.S.) created a scientific ecosystem in which knowledge production, elite cultivation, and social cohesion are situated within an evolutionary cycle. This model can serve as a roadmap for scientific policymaking in contemporary Islamic societies.

Keywords: Imam Reza (A.S.), Scientific Conduct (Sīrah), Islamic Civilization, Free Thought, Intellectual Jihad (Jihād).

Reference: Mollazadeh Yamchi, Reza, & Hedayatzadeh, Mohammad Sadeq. (2026). An Examination of the Role of Imam Reza (A.S.) in the Scientific Flourishing of Islamic Civilization. *Imam Reza (A.S.) and Contemporary Sciences*, 3(10), 100-129.

Publisher: Imam Reza (A.S.) International University

DOI: <https://doi.org/10.22034/ijs.2025.499997.1321>

1. Introduction

Throughout history, the flourishing and power of civilizations have been inextricably linked to scientific development. However, contemporary Muslim societies, despite possessing a immense civilizational heritage, face a fundamental challenge: how can they, based on their own identity and religious foundations, formulate an efficient, indigenous, and sustainable model for scientific progress to liberate themselves from stagnation, imitation, and scientific dependency on other civilizations? This necessity demands a critical and purposeful re-reading of authentic Islamic sources to extract a scientific roadmap rooted in the epistemological foundations of the faith. In this context, the *sīrah* (conduct) of the Ahl al-Bayt (A.S.), as the concrete embodiment of the teachings of the Noble Qur'an, represents the richest source for emulation. The era of the Imamate of Imam Reza (A.S.), a decisive period marked by the convergence of diverse ideas, the age of translation, and numerous intellectual challenges, provided a unique opportunity to present a practical model for the strategic management of science and civilization-building. This research seeks to fill a gap in previous studies, which have often focused on the technical analysis of his debates or the socio-cultural impacts of his presence in Iran, while neglecting to provide a comprehensive and systematic model for scientific progress.

2. Research Objectives

The primary objective of this research is to analyze and elucidate the components, strategic principles, and mechanisms of the model for scientific progress within the *sīrah* of Imam Reza (A.S.), and to analyze its practical implications for macro-scientific policymaking in contemporary societies. The main research question is: "What principles, components, and strategies constitute the model for scientific progress in the *sīrah* of Imam Reza (A.S.), and how can this model serve as a roadmap for realizing a monotheistic, science-centered society in today's world?"

3. Methodology

This research employs a qualitative approach using a "descriptive-analytical" method. Data collection was conducted through a "documentary-library" method, and its statistical population consists of historical texts and authoritative Shia *ḥadīth* collections, focusing on works such as *ʿUyūn Akhbār al-Reza (A.S.)* and *Biḥār al-Anwār*. The theoretical framework of the research is based on an interdisciplinary and integrated approach

resting on three pillars: “Religious Science,” the “Theory of Civilization-Building,” and the conceptual model of “Scientific Governance.” In the data analysis phase, the method of “qualitative content analysis” with an inductive approach was utilized; that is, by coding and categorizing historical and narrative statements related to the Imam’s scientific conduct, the main components of the scientific progress model were identified and organized within a five-part framework.

4. Findings

The research findings indicate that the model for scientific progress in the sīrah of Imam Reza (A.S.), contrary to reductionist views, is a “comprehensive system for the management of civilizational knowledge” composed of five interconnected and dynamic pillars:

1. Linking Leadership (Ziyādah) with Science: The most fundamental pillar is the inseparable bond between science and societal leadership. In this model, “science” is presented as the basis of prophetic inheritance and the primary attribute of the Imam. Aḥādīth such as “al-‘Ilmu imām al-‘amal” (Knowledge is the leader of action) and “al-‘Ilmu sulṭān” (Knowledge is authority) establish science as the necessary prerequisite for every social action and the source of true power, demonstrating that scientific development in all dimensions of life depends on leadership grounded in knowledge.

2. Institutionalizing Free-Thinking through the Engineering of Scientific Discourse: Imam Reza (A.S.), by intelligently utilizing the format of debates, transformed this political threat into a civilizational opportunity to institutionalize the culture of free-thinking. The strategic principles of his debates, rooted in verse 125 of Sūrat al-Naḥl, include inviting with “ḥikmah” (mastery of the sacred texts of religions), “maw‘īzah ḥasanah” (emphasizing fairness and ethics), and “mujādalah aḥsan” (logical argumentation avoiding disputation). The most indicative manifestation of this approach is his directive, “Fal-yas’al ghayra muḥtashim” (Let anyone with a question ask without shame or shyness), which created a safe and open environment for critique and thought. This model demonstrates that knowledge production thrives in the context of the clash of ideas, focuses on fundamental issues like monotheism (tawḥīd) and impeccability (‘iṣmah), and avoids politicization, thereby eliminating the afflictions of a scientific discourse.

3. Redefining the Pursuit of Knowledge as Scientific Jihād: Imam Reza (A.S.) elevated the pursuit of knowledge from a personal activity to a form of jihād and a religious and social duty. According to Qur’anic teachings, “commitment”

(ta‘ahhud) and “specialization” (takhaṣṣuṣ) are the two wings of this jihād. Riḍawī aḥādīth, by likening knowledge to “treasures” and questioning to their “keys,” and emphasizing that a Muslim never tires of seeking knowledge, guarantee the dynamism and continuity of this jihād.

4. Civilization-Building Nurturing of Elites (Nukhbah-parwarī): The key strategy for ensuring the sustainability of the scientific current is the purposeful training of elites who are the preservers of thought and the guardians of the Prophetic tradition. A clear example of this approach is the figure of Zakariyyā ibn Ādam, whom the Imam designated as “al-Ma’mūn ‘alā al-dīn wa al-dunyā” (the Trustworthy in religion and worldly affairs). This designation indicates that the Riḍawī model of an elite is not a one-dimensional figure, but a scholar who possesses authority in religious matters and the ability to manage the worldly and livelihood affairs of the community. Scientific deliberation with such elites is also presented as a superior form of worship.

5. Epistemic System-Building and a Structural View of the Sciences: The success of the scientific movement, in addition to elites, depends on elevating the status of science and the scholar in public belief. Through statements like “Kūnū durrātan wa lā takūnū ruwāta ḥadīth” (Be scholars who penetrate deeply into knowledge, not mere narrators of ḥadīth), the Imam shifts the criterion of value from the quantity of transmission to the quality of understanding and discernment. The culmination of this system-building is the strategy: “‘Alaynā ilqā’ al-uṣūl wa ‘alaykum al-tafīr” (It is upon us to lay down the principles, and upon you to derive the ramifications). This principle outlines an “engineering of the knowledge production system” in which the authority for deriving general principles rests with the Infallible Imam, while the task of expansion, application, and innovation lies with committed specialists. This structural approach, by directing, authenticating, and dynamizing the knowledge production process, prevents epistemological chaos and transforms science into a factor of social cohesion.

5. Conclusion and Recommendations

The central achievement of this research is the discovery of the internal logic governing the five pillars of the Riḍawī model. By transforming political threats (the forced debates of Ma’mūn) into civilizational opportunities, Imam Reza (A.S.) created a dynamic “scientific ecosystem” in which knowledge production, elite training, social cohesion, and spiritual elevation operate within an evolutionary and synergistic cycle.

While confirming the findings of previous research on debate methodology, this model goes a step further, presenting debates not merely as a polemical tool but as a “civilizational institution” for knowledge production. The innovation of this research lies in the “synthesis” and “macro-architecture” of the scattered components within the sīrah of Imam Reza (A.S.), presenting them as a coherent and strategic model. For future research, conducting comparative studies between this model and other civilizational schools of thought is recommended, as well as applied research aimed at operationalizing this model in macro-scientific policies and designing executive mechanisms for free-thinking forums (kursīhā-yi āzād-andīshī) based on the Riḍawī model.

Keywords: Imam Reza (A.S.), Model of Scientific Progress, Islamic Civilization, Free-Thinking (Āzād-andīshī), Scientific Jihād, Elite Nurturing (Nukhbah-parwarī), Epistemic System-Building.

بررسی نقش امام رضا علیه السلام در شکوفایی علمی تمدن اسلامی

رضا ملازاده یامچی^۱ | محمد صادق هدایت زاده^۲

۱. دانش آموخته پسادکتری گروه علوم قرآن و حدیث، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران. (نویسنده مسئول)

Email: reza.mollazadehyamchi@alumni.um.ac.ir

۲. استادیار گروه آموزش معارف اسلامی، دانشگاه فرهنگیان تهران، تهران، ایران.

چکیده

اطلاعات مقاله

پیشرفت علمی همواره رکن بنیادین اقتدار تمدن اسلامی بوده است. دوران امامت حضرت رضا علیه السلام، مقطعی سرنوشت‌ساز در تاریخ اسلام است که با تلاقی اندیشه‌ها و چالش‌های فکری متعدد همراه شد. مسئله اصلی این پژوهش شناسایی اصول و راهبردهای الگوی پیشرفت علمی در سیره رضوی و دلالت‌های آن است. این تحقیق با روش توصیفی-تحلیلی و مبتنی بر تحلیل محتوای کیفی منابع روایی و تاریخی معتبر، به واکاوی سیره علمی و عملی امام علیه السلام پرداخته است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که الگوی رضوی، یک «نظامی جامع در مدیریت دانش تمدنی» متشکل از پنج رکن به هم پیوسته است: پیوند زعامت با علم، نهادینه‌سازی آزاداندیشی از طریق مهندسی مناظرات عقلانی، بازتعریف علم‌آموزی در قالب جهاد علمی، نخبه‌پروری تمدن‌ساز و ارائه نگاهی ساختارمند به علوم است. دستاورد محوری تحقیق حاضر، کشف منطق درونی این الگوست. امام علیه السلام با تبدیل تهدیدهای سیاسی به فرصت‌های تمدنی، زیست‌بومی علمی خلق کردند که در آن تولید دانش، تربیت نخبگان و انسجام اجتماعی در چرخه‌ای تکاملی قرار می‌گیرد. این الگو می‌تواند نقشه راهی برای سیاست‌گذاری علمی در جوامع اسلامی معاصر ارائه دهد.

کلیدواژه‌ها: امام رضا علیه السلام، سیره علمی، تمدن اسلامی، آزاداندیشی، جهاد علمی.

نوع مقاله: پژوهشی

تاریخ دریافت:
۱۴۰۴/۰۴/۱۷

تاریخ بازنگری:
۱۴۰۴/۰۷/۰۲

تاریخ پذیرش:
۱۴۰۴/۰۹/۱۵

تاریخ انتشار:
۱۴۰۴/۱۲/۰۹

استناد: ملازاده یامچی، رضا و هدایت‌زاده، محمدصادق. (۱۴۰۴). بررسی نقش امام رضا علیه السلام در شکوفایی علمی تمدن اسلامی. امام رضا علیه السلام و علوم روز. ۳(۱۰): ۱۰۰-۱۲۹.

ناشر: دانشگاه بین المللی امام رضا علیه السلام

DOI: <https://doi.org/10.22034/ijss.2025.499997.1321>

۱. بیان مسئله

پیشرفت و بالندگی تمدن‌ها در طول تاریخ پیوندی ناگسستنی با توسعه علمی داشته است. با این حال جوامع اسلامی معاصر با وجود برخورداری از میراث عظیم تمدنی، با چالشی بنیادین مواجه هستند. سؤال اصلی این است که چگونه می‌توان بر اساس مبانی هویتی و دینی خود، الگویی کارآمد، بومی و پایدار برای پیشرفت علمی تدوین نمود تا از ایستایی، تقلید و وابستگی علمی به تمدن‌های دیگر رهایی یابد؟ این چالش، ضرورت بازخوانی انتقادی و هدفمند منابع اصیل اسلامی را دوجندان می‌سازد؛ بازخوانی‌ای که هدف آن استخراج نقشه راهی علمی، مبتنی بر بنیان‌های معرفتی دین باشد. در نگرش اسلامی، علم «حیات قلوب و روشنایی دیدگان از ظلمت» (طوسی، ۱۴۱۴، ص ۴۸۸) و اساس همه نیکی‌هاست و شرافت آن به شرافت موضوع‌اش بستگی دارد (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۴۱، ص ۱۴۰). بنابراین هر الگوی پیشرفت علمی برآمده از این نگرش باید توسعه را در راستای اهداف متعالی توحیدی جهت‌دهی کند.

سیره اهل‌بیت علیهم‌السلام به‌عنوان تجسم عینی تعالیم قرآن کریم، غنی‌ترین منبع برای الگوبرداری است. دوران امامت حضرت رضا علیه‌السلام که از سوی پدر بزرگوارشان به «عالم آل محمد صلی‌الله علیه و آله و سلم» ملقب گردیدند، مقطعی سرنوشت‌ساز در تاریخ اسلام به شمار می‌رود. هم‌زمانی این دوره با عصر ترجمه و تلاقی افکار و مکاتب گوناگون از یک سو، و مواجهه هوشمندانه امام با چالش‌ها و تهدیدهای سیاسی-فکری دستگاه خلافت عباسی از سوی دیگر (حسینی‌پور، ۱۳۹۷، ص ۵)، ایشان را در موقعیتی بی‌بدیل برای ارائه الگویی عملی از مدیریت راهبردی علم و تمدن‌سازی قرار داد. با وجود پژوهش‌های ارزشمند صورت گرفته پیرامون سیره رضوی، اغلب این تحقیقات یا بر تحلیل فنی مناظرات متمرکز بوده‌اند (حسینی و همکاران، ۱۳۹۷؛ رضازاده و فارسی نژاد، ۱۳۹۴) و یا به تأثیرات اجتماعی-فرهنگی حضور ایشان در ایران پرداخته‌اند (اکبری، ۱۳۹۲). خلأ مشهود در این میان، فقدان مطالعات میان‌رشته‌ای و نظام‌مند با رویکرد «مدیریت علمی و سیاست‌گذاری دانش» است؛ مطالعاتی که بتوانند از مجموع سیره علمی و عملی امام، الگویی جامع و راهبردی برای پیشرفت علمی استخراج کنند.

هدف از این پژوهش، واکاوی و تبیین مؤلفه‌ها، اصول راهبردی و سازوکارهای الگوی پیشرفت علمی در سیره امام رضا علیه‌السلام و تحلیل دلالت‌های عملی آن برای سیاست‌گذاری‌های کلان علمی در جوامع معاصر است. سؤال اصلی پژوهش حاضر این است که: «الگوی پیشرفت علمی در سیره امام رضا علیه‌السلام از چه اصول، مؤلفه‌ها و

راهبردهایی تشکیل شده و این الگو چگونه می تواند به مثابه نقشه راهی برای تحقق یک جامعه علم محور توحیدی در دنیای امروز به کار گرفته شود؟». ضرورت این تحقیق پر کردن شکاف نظری موجود و ارائه چارچوبی نظام مند، برآمده از سنت اسلامی، برای مواجهه فعال و مولد با چالش های علمی-تمدنی عصر حاضر است.

۲. پیشینه پژوهش

مطالعه سیره علمی امام رضا علیه السلام و نقش آن در شکوفایی تمدن اسلامی، از ابعاد گوناگونی در پژوهش های پیشین مورد توجه قرار گرفته است. عمده این تحقیقات را می توان در چند دسته اصلی جای داد. نخست، پژوهش هایی که بر روش شناسی مناظرات علمی امام علیه السلام تمرکز دارند. حسینی و همکاران (۱۳۹۷) در این حوزه، مؤلفه های مناظرات رضوی را در سه قالب شاخص های اخلاقی، منطقی و آزاداندیشانه طبقه بندی کرده و آن را الگویی برای آزاداندیشی دینی در دنیای معاصر دانسته اند. در همین راستا رضازاده و فارسی نژاد (۱۳۹۴) با نگاهی دقیق تر اصول حاکم بر مناظرات را به دو دسته علمی و اخلاقی تقسیم کرده اند. این دسته از آثار عمدتاً بر سازو کار یک ابزار علمی یعنی «مناظره» بحث کردند.

دسته دوم پژوهش ها، نگاهی زمینه محور و تمدنی به عصر امام رضا علیه السلام دارند. برای نمونه خوش منش (۱۳۹۲) در یک مطالعه تطبیقی میان سیره تمدنی حضرت ابراهیم و امام رضا علیهما السلام، حضور ایشان در حوزه های مهم تمدنی و مواجهه آنان با ادیان گوناگون را بررسی کرده است. همچنین اکبری (۱۳۹۲) به طور خاص به نقش حضور امام در خراسان و تأثیر آن در ایجاد فضای آزاداندیشی علمی در شهر مرو پرداخته و این اقدام را نقطه عطفی در تاریخ حکومت عباسیان معرفی می کند. از سوی دیگر عبدالحسین زاده و لطیفی (۱۳۹۵) بر بُعد اجتماعی سیره امام تمرکز داشته و به نقش نهادهای دینی و مشارکت های مردمی در رفع محرومیت پرداخته اند که اگر چه ارزشمند است اما ارتباط مستقیمی با راهبردهای تولید و توسعه علم ندارد.

مرور ادبیات موجود نشان می دهد که اغلب پژوهش ها یا به تحلیل فنی «مناظرات» محدود شده اند و یا به تأثیرات سیاسی و فرهنگی حضور امام در ایران پرداخته اند. وجه مغفول مانده در این میان فقدان یک تحلیل جامع و اصولی برای استخراج یک «الگوی نظام مند پیشرفت علمی» از مجموع سیره علمی و عملی امام رضا علیه السلام است. نوآوری پژوهش حاضر در این است که با نگاهی راهبردی، به واکاوی پیوند رهبری و علم، نهادینه سازی آزاداندیشی، مفهوم سازی جهاد علمی، نخبه پروری و ارتقای شأن اجتماعی علم می پردازد تا دلالت های عملی آن را برای سیاست گذاری علمی استخراج کند.

۳. چارچوب نظری و روش پژوهش

پژوهش حاضر از منظر چارچوب نظری، رویکردی میان‌رشته‌ای و تلفیقی را دنبال می‌کند که بر پایه سه رکن اصلی بنا شده است. نخست، در سطح هستی‌شناختی و معرفت‌شناختی، این تحقیق بر مبانی «علم دینی» استوار است. برخلاف دیدگاه‌های پوزیتیویستی^۱ که علم را صرفاً پدیده‌ای خنثی و فارغ از ارزش‌های فرهنگی و دینی می‌پندارند، علم به‌عنوان نهادی اجتماعی و برآمده از مبانی معرفتی و ارزشی یک تمدن تعریف می‌شود. بر این اساس گزاره «شَرَفُ الْعِلْمِ بِشَرَفِ الْمَعْلُومِ؛ شرافت هر دانشی، وابسته به شرافت موضوع آن است» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۴۱، ص ۱۴۰) به‌عنوان یک اصل جهت‌دهنده در نظام‌سازی علمی اسلامی پذیرفته شده است که بر مبنای آن غایت علم دستیابی به معرفت الهی و قرب پروردگار هدف غایی را تشکیل می‌دهد.

دوم، در سطح جامعه‌شناختی و تاریخی این پژوهش از نظریه «تمدن‌سازی» بهره می‌برد که در چارچوب آن، تمدن اسلامی محصول تعامل پویای آموزه‌های وحیانی، عقلانیت و نهادهای اجتماعی در طول تاریخ قلمداد می‌شود. در این میان، امام رضا علیه‌السلام در مقطعی حساس که تمدن اسلامی با چالش‌های فکری متعددی مواجه بود، با طراحی زیست‌بوم علمی مبتنی بر آزاداندیشی و نخبه‌پروری، الگویی از «مدیریت راهبردی دانش تمدنی» را به نمایش گذاشتند. سوم، در سطح تحلیلی، برای استخراج این الگو از مدل مفهومی «حکمرانی علمی» استفاده شده است. این مدل شامل پنج مؤلفه اصلی است: رهبری علمی، فرهنگ‌سازی علمی، نهادسازی، سرمایه انسانی و نظام‌سازی معرفتی.

پژوهش حاضر با رویکردی کیفی و به‌صورت «توصیفی-تحلیلی» انجام شده است. گردآوری داده‌ها بر اساس روش «اسنادی-کتابخانه‌ای» صورت گرفته و جامعه آماری آن، متون تاریخی و مجموعه‌های روایی معتبر شیعه است که به انعکاس سیره علمی و عملی امام رضا علیه‌السلام پرداخته‌اند. تمرکز اصلی در گزینش منابع، بر کتاب‌های «عیون اخبار الرضا علیه‌السلام»، «بحار الانوار»، «وسائل الشیعه» و سایر متون تاریخی مرتبط بوده است. در مرحله تحلیل نیز از روش «تحلیل محتوای کیفی» با رویکرد استقرایی بهره گرفته شده است. به این صورت که با کدگذاری و مقوله‌بندی گزاره‌های تاریخی و روایی مرتبط با سیره علمی امام علیه‌السلام، مؤلفه‌های اصلی الگوی پیشرفت علمی شناسایی و در نهایت در چارچوب پنج‌گانه یادشده سازماندهی شده است. این روش، امکان استخراج یک الگوی منسجم از دل داده‌های پراکنده تاریخی را فراهم می‌آورد.

1. positivist

مکتب پوزیتیویسم بر پیش‌فرض‌هایی چون وجود جهان مستقل از ذهن، نظام‌مندی آن، حاکمیت قوانین ثابت، امکان کشف این قوانین توسط انسان و اعتبار انحصاری داده‌های کمی و آماری استوار است. شناخت علمی صرفاً به پدیدارهای محسوس و انداز‌پذیر محدود می‌شود (برزگر و حیدری، ۱۳۹۱، ص ۱۴۶).

۴. مفهوم‌شناسی

برای تبیین دقیق موضوع، واکاوی دو مفهوم کلیدی «سیره علمی» و «تمدن اسلامی» ضروری است.

۴-۱. سیره علمی

«سیره» در لغت به معنای روش، طریقه و حالت پایدار است. راغب اصفهانی آن را «الحالة التي يكون عليها الإنسان... غريزياً كان أو مكتسباً؛ حالتی که انسان بر آن است... خواه غریزی باشد یا اکتسابی» تعریف کرده (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ص ۴۳۳) و طریحی خاستگاه آن را عملکرد پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم در غزوات می‌داند (طریحی، ۱۳۷۵، ج ۳، ص ۳۴۰). در اصطلاح، سیره «بنای عملی انسان‌ها در طول تاریخ بر انجام کاری یا ترک آن» است (قلی‌زاده، ۱۳۷۹، ص ۱۲۰) و سیره معصومان علیهم السلام به معنای عملکرد جامع آنان شامل روش، منش و سبک تفکر می‌باشد (زیدی، ۱۳۹۴، ص ۱۴).

«علم» نیز در لغت به معنای یقین غیر قابل خلاف است و وجه تمایز آن با «معرفت»، در کسب بودن آن است (طریحی، ۱۳۷۵، ج ۶، ص ۱۱۹). علم از حیث غایت به نظری و عملی و از حیث منبع شناخت به عقلی و سمعی تقسیم می‌شود (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ص ۵۸۱). برآیند این دو، «سیره علمی» به مجموعه روش‌ها و عملکردهای نظام‌مند معصومان علیهم السلام در عرصه دانش شامل انتقال معرفت، حل مسائل علمی، پرورش نخبگان و مدیریت جریان‌های فکری اطلاق می‌شود. تجلی عینی آن در حیات امام رضا علیه السلام با ابزارهایی چون مناظرات عقلانی، گفتارهای معرفتی و تربیت هدفمند شاگردان مشاهده می‌شود.

۴-۲. تمدن اسلامی

واژه «تمدن» از ریشه «مدن» عربی و معادل «سیویلیزیشن»^۱ انگلیسی به معنای ملت (معلوف، ۲۰۰۰، ص ۱۳۲۶ و ۱۳۲۷؛ نجفی، ۱۳۹۱، ص ۱۸۲)، شهرنشینی، تخلق به اخلاق مدنی و گذار از خشونت و جهل به سوی ظرافت و معرفت است (دهخدا، ۱۳۷۳، ج ۴، ص ۶۱۰۹). علامه طباطبایی تمدن را محصول سال‌های متمادی تفکر بشر می‌داند که در آن انسان پیوسته در مدارج علم پیشروی کرده و ارکان اجتماعی‌اش مستحکم‌تر شده است (طباطبایی، ۱۳۹۳، ج ۲، ص ۱۲۴). در تعریفی کاربردی، تمدن «اخلاقیت فرهنگی برآمده از نظم اجتماعی، حکومت قانون و رفاه نسبی» است (شفایی، ۱۳۹۶، ص ۴). بنابراین مطالعه تطبیقی سیره علمی امام رضا علیه السلام با این الگوها، بستری مناسب برای شناسایی عوامل موفقیت تمدن اسلامی و استخراج راهکارهای قابل اجرا در جهان معاصر فراهم می‌آورد.

۵. نقش امام رضا علیه السلام در شکوفایی علمی تمدن اسلامی

الگوی پیشرفت علمی در سیره رضوی، بر پایه پنج راهبرد بنیادین استوار است که نخستین و زیربنایی‌ترین آنها، پیوند ناگسستنی علم با زعامت و رهبری جامعه می‌باشد.

۱-۵. علم و رهبری: پیوند زعامت با توسعه علمی در جامعه اسلام

در منظومه فکری اسلام، علم همواره رکن اساسی زعامت و رهبری جامعه بوده است. رسول اکرم صلی الله علیه و آله و سلم در حدیثی که از امام رضا علیه السلام نقل گردیده، به صراحت زعامت علمی را در طول رسالت خویش تعریف می‌فرماید: «اللَّهُمَّ ارْحَمْ خُلَفَائِي ثَلَاثَ مَرَّاتٍ قِيلَ لَهُ وَ مَنْ خُلَفَاؤُكَ قَالَ الَّذِينَ يَأْتُونَ مِنْ بَعْدِي وَ يَرَوْنَ أَحَادِيثِي وَ سُنَّتِي فَيَعْلَمُونَهَا النَّاسُ مِنْ بَعْدِي؛ خداوندا خلفای مرا رحمت کن. گفتند: خلفای شما چه کسانی هستند؟ گفت: آنان که بعد از من می‌آیند و احادیث و سنت مرا روایت می‌کنند و مردمان پس از من را به آن تعلیم می‌کنند» (ابن بابویه، ۱۳۷۸، ج ۲، ص ۳۷). در این فراز، پیامبر رحمت صلی الله علیه و آله و سلم «جانشینان» خود را عالمانی معرفی می‌کنند که با روایت و تعلیم سنت، بار هدایت فکری امت را بر دوش می‌کشند. این حدیث به روشنی تبیین می‌کند که اساس وراثت نبوی، انتقال معرفت است و از این رو علم به عنوان اساس رهبری و زعامت حقیقی در جامعه اسلامی مطرح می‌شود.

این جایگاه رفیع علم در رهبری، در تبیین ویژگی‌های امام از زبان امام رضا علیه السلام نیز تجلی یافته است. ایشان می‌فرمایند: «الإمام عالم لا يجهل و راع لا يمكر معدن النبوة؛ امام دانایی است که جهلی ندارد و سرپرستی است که نیرنگ به کار نبرد، امام معدن نبوت است» (ابن شعبه، ۱۴۰۴، ص ۴۴۰). در این بیان، «علم» به عنوان نخستین وصف امام و مقدم بر اوصاف مدیریتی ذکر شده است که دلالت بر اولویت معرفت در صلاحیت‌های رهبری جامعه دارد.

بدین ترتیب پیوندی ناگسستنی میان مرجعیت علمی و صلاحیت زعامت برقرار می‌شود.

امام رضا علیه السلام با یک قیاس تاریخی، تکلیف عصر غیبت را روشن می‌سازند و جایگاه عالمان دین را در امتداد حرکت انبیا تبیین می‌کنند: «مَنْزِلَةُ الْفَقِيهِ فِي هَذَا الْوَقْتِ كَمَنْزِلَةِ الْأَنْبِيَاءِ فِي بَنِي إِسْرَائِيلَ؛ عالم دین در این زمان همانند پیامبران بنی اسرائیل است» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۷۵، ص ۳۴۶). این روایت حاکی از آن است که رهبری علمی علما، چیزی فراتر از آموزش صرف است و با همان کارکرد هدایتگری انبیا، توسعه فرهنگی و علمی جامعه را جهت می‌دهد. ایشان در ادامه نسبت میان علم و عمل را که برای هر گونه پیشرفت اجتماعی ضروری است، این گونه ترسیم می‌نمایند: «الْعِلْمُ إِمَامُ الْعَمَلِ وَ الْعَمَلُ تَابِعُهُ؛ علم پیشوای عمل و عمل پیرو آن است» (طوسی، ۱۴۱۴، ص ۴۸۸). این گزاره جایگاه علم را به عنوان مقدمه واجب هر کنش

مفید اجتماعی تثبیت کرده و هر حرکتی بدون پشتوانه علمی را گمراهی تلقی می کند. نتیجه این آموزه ها در کلام امیرالمؤمنین علیه السلام با صراحتی کامل بیان شده است: «الْعِلْمُ سُلْطَانٌ مَنْ وَجَدَهُ صَالًا وَ مَنْ لَمْ يَجِدْهُ صَيْلًا عَلَيْهِ؛ علم سلطان است و بدون آن، هیچ عملی به سرانجام نمی رسد» (ابن ابی الحدید، ۱۴۰۴، ج ۲۰، ص ۳۱۹). تعبیر «سلطان» برای علم، بیانگر نقش آن به مثابه منبع اقتدار واقعی در جامعه است. بنابراین رهبری علمی در جامعه اسلامی به معنای حکمرانی مبتنی بر فهم دقیق و به دور از جهل است. بر آئیند این دیدگاه ها نشان می دهد در جامعه ای که زعامت آن بر مدار دانش تعریف شود، توسعه علمی در تمامی ابعاد زندگی اجتماعی، سیاسی و اقتصادی محقق خواهد گشت. سیره امام رضا علیه السلام نیز تجسم عینی این الگوست؛ الگویی که در آن علم و رهبری به عنوان دو مؤلفه درهم تنیده مولد حرکت علمی شتابان و رشد اجتماعی پایدار خواهند بود.

۲-۵. نهاده سازی آزاداندیشی از طریق مهندسی گفتمان علمی

تحلیل نسبت آزاداندیشی با پیشرفت علمی در جوامع اسلامی، نیازمند واکاوی مبانی قرآنی و روایی این مفهوم است. در رویکرد اسلامی، آزاداندیشی یک تحمیل مدرن نیست بلکه اصلی بنیادین و برخاسته از متن دین است. قرآن کریم با بهره گیری مکرر از تعابیری چون «لَعَلَّكُمْ تَتَفَكَّرُونَ» (بقره/۲۱۹ و ۲۶۶)، «لَقَوْمٌ يَنْفَكِرُونَ» (نحل/۱۱؛ رعد/۳؛ یونس/۲۴) و «لَقَوْمٌ يَعْقِلُونَ» (عنکبوت/۳۵؛ بقره/۱۶۴؛ هود/۵۱)، انسان را به تأمل، تعقل و اندیشه ورزی فرا می خواند و این دعوت مستمر، خود مهم ترین دلیل بر آزادی اندیشه در اسلام است. برخلاف نگاه غربی که دستاورد آن صرفاً آزادگذاشتن انسان در انتخاب است، اسلام آزادی را از مقوله حقوق بنیادین بشری و لازمه تکامل وجودی انسان تعریف می کند. امام صادق علیه السلام در تبیین جامع خصال نیک، «آزادگی» را به منزله اصلی معرفی می فرمایند: «خَمْسُ خِصَالٍ مَنْ لَمْ يَكُنْ فِيهِ شَيْءٌ مِنْهَا لَمْ يَكُنْ فِيهِ كَثِيرٌ مُسْتَمْتَعٌ أَوْلَاهَا الْوَفَاءُ وَ الثَّانِيَةُ التَّدْبِيرُ وَ الثَّلَاثَةُ الْحَيَاءُ وَ الرَّابِعَةُ حُسْنُ الْخُلُقِ وَ الْخَامِسَةُ وَ هِيَ تَجَمُّعُ هَذِهِ الْخِصَالِ الْحُرِّيَّةُ؛ پنج خصلت است که هر کس چیزی از آنها را نداشته باشد، بهره چندانی نخواهد برد. نخست وفاداری، دوم تدبیر، سوم حیا، چهارم خوش اخلاقی و پنجم که مجموع این خصلت هاست: آزادگی» (حر عاملی، ۱۴۱۶، ج ۲۰، ص ۵۱). این روایت بیانگر آن است که آزادی، روح حاکم بر تمام ارزش های اخلاقی و عقلانی است.

قرآن کریم در آیه ۱۵۷ سوره اعراف، یکی از اهداف بنیادین بعثت پیامبر خاتم صلی الله علیه و آله و سلم را رهایی بخشی بشر از قید و بندهای فکری و اجتماعی معرفی می کند: «الَّذِينَ

يَتَّبِعُونَ الرَّسُولَ النَّبِيَّ الْأُمِّيَّ... وَيَضَعُ عَنْهُمْ إِصْرَهُمْ وَالْأَغْلَالَ الَّتِي كَانَتْ عَلَيْهِمْ؛ همان کسانی که از فرستاده خدا، پیامبر «امی» و درس نخوانده پیروی می کنند... بارهای سنگین، و زنجیرهایی را که بر آنها بود، از دوش و گردنشان برمی دارد» (اعراف/۱۵۷).

عبارت «إِصْرَهُمْ» (بارهای سنگین) و «وَالْأَغْلَالَ» (زنجیرها)، استعاره‌ای گویا از تحمیلات فکری، باورهای جاهلی و تعصبات کورکورانه است که رسالت انبیا، گسستن این زنجیرها از عقل و جان بشریت است. در تأکیدی دیگر اصل آزادی انتخاب در دین، مبنای دعوت اسلامی معرفی می شود: «وَلَوْ شَاءَ رَبُّكَ لَأَمَنَّ مِنَ فِي الْأَرْضِ كُلَّهُمْ جَمِيعًا أَفَأَنْتَ تُكْرِهُ النَّاسَ حَتَّى يَكُونُوا مُؤْمِنِينَ؛ و اگر پروردگار تو می خواست، تمام کسانی که روی زمین هستند، همگی به اجبار ایمان می آوردند؛ آیا تو می خواهی مردم را مجبور سازی که ایمان بیاورند؟» (یونس/۹۹). این آیه اجبار در ایمان را نفی می کند و اساس دینداری را بر پایه اختیار و آزادی انسان قرار می دهد.

آزاداندیشی فراتر از رفع موانع بیرونی، به معنای برخورداری از ساختاری فکری است که اسیر پیش داوری‌های رایج نبوده و با نگاهی خلاقانه و نواندیشانه، افق‌های تازه‌ای در عرصه‌های علمی، فرهنگی و فلسفی می گشاید (امامی میدی و همکاران، ۱۴۰۴، ص ۳). اوج تجلی این معنای متعالی از آزاداندیشی را می توان در سیره علمی امام رضا علیه السلام مشاهده کرد که امام علیه السلام در این مجالس، نه تنها مانعی برای طرح پرسش‌های مخالفان ایجاد نکردند، بلکه خود مشوق آن بودند و با دستور راهبردی «يَا قَوْمِ إِنْ كَانَ فِيكُمْ أَحَدٌ يُخَالِفُ الْإِسْلَامَ وَ أَرَادَ أَنْ يَسْأَلَ فَلْيَسْأَلْ غَيْرَ مُحْتَشِمٍ؛ ای قوم! اگر کسی در میان شما مخالف اسلام هست و هر سؤالی دارد بپرسد و شرم و حیا را کنار بگذارد» (ابن بابویه، ۱۳۷۸، ج ۱، ص ۱۶۸).

فضای مناظره را از هر گونه تشریفات بازدارنده پاک کردند و بر اصل پرسشگری بی‌واهمه به مثابه موتور محرک تولید علم صحه گذاشتند. این فرمان، سندی بر اهمیت ایجاد فضایی باز و ایمن برای نقد و اندیشه است. علم و آزاداندیشی در سیره رضوی دوروی یک سکه‌اند که مسیر توسعه تمدن اسلامی را هموار می سازند.

۱-۲-۵. زمینه سیاسی و علمی عصر رضوی: نقش مأمون عباسی

تحلیل راهبرد علمی امام رضا علیه السلام بدون فهم بستر سیاسی علمی عصر ایشان ممکن نیست. دوران امامت آن حضرت با خلافت مأمون عباسی هم‌زمان بود؛ دوره‌ای که جامعه اسلامی با گسترش علوم، تکثر نحله‌های فکری و حضور پررنگ ادیان گوناگون مواجه بود. در این فضا مأمون مجالس مناظره‌ای میان امام و بزرگان ادیان و مکاتب ترتیب داد. واکاوی تاریخی نشان می دهد که انگیزه او تخریب جایگاه علمی و معنوی امام بود؛ چنان که محققان تصریح کرده‌اند:

«مأمون در صدد بود با شکست حضرت در مناظرات، بهره‌برداری‌های فراوانی از لحاظ سیاسی و فکری برای خود داشته باشد» (حسینی پور، ۱۳۹۷، ص ۵). هدف غایی این کرسی‌ها مشغول‌سازی افکار عمومی و تضعیف موقعیت اهل بیت علیهم السلام بود.

امام رضا علیه السلام با بصیرتی الهی، از همان آغاز به عمق این دسیسه آگاه بودند و پیش از شروع مناظرات، با پیش‌بینی زمان پشیمانی مأمون، تسلط کامل خود بر متون و زبان‌های ادیان مختلف و قطعی بودن غلبه بر تمامی آنان را یادآور شدند (ابن بابویه، ۱۳۷۸، ج ۱، ص ۱۵۵). همچنین هنگامی که مأمون رسماً ایشان را به مناظره فراخواند، حضرت با صراحت فرمودند: «قَدْ عَلِمْتُ مَا أُرِدْتُ؛ به درستی که می‌دانم تو چه را اراده کرده‌ای» (همان، ص ۱۵۴). این پیش‌بینی و واکنش، علاوه بر اثبات آگاهی امام از نیت پنهان مأمون، بیانگر اعتماد کامل ایشان به پشتوانه علمی و قدرت استدلال الهی خویش است.

۲-۲-۵. الکوی قرآنی و راهبردی مناظرات امام رضا علیه السلام

امام رضا علیه السلام برای پیاده‌سازی زعامت علمی و ایجاد نهضت فکری، هوشمندانه از قالب مناظره بهره گرفتند. این اقدام فراتر از جدل کلامی، مستقیماً به پیشرفت علمی یاری می‌رساند؛ چرا که از سویی حقیقت را در فضایی نقادانه آشکار می‌ساخت و از سوی دیگر، روش صحیح تفکر و استدلال را به جامعه علمی آموزش می‌داد. اصول راهبردی این مناظرات، ریشه در آموزه‌های قرآن کریم داشت.

در فرهنگ اسلامی منطق گفتگو و تعامل اندیشه‌ها بر هر گونه تقابل و ستیزی حاصل مقدم است. قرآن کریم در آیه ۱۲۵ سوره نحل چارچوبی جامع برای این تعامل علمی ترسیم می‌فرماید: «ادْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحُكْمِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ وَجَادِلْهُمْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ إِنَّ رَبَّكَ هُوَ أَعْلَمُ بِمَنْ ضَلَّ عَنْ سَبِيلِهِ وَهُوَ أَعْلَمُ بِالْمُهْتَدِينَ؛ با حکمت و اندرز نیکو، به راه پروردگارت دعوت نما و با آنها به روشی که نیکوتر است، استدلال و مناظره کن. پروردگارت، از هر کسی بهتر می‌داند چه کسی از راه او گمراه شده است و او هدایت‌یافتگان را بهتر می‌شناسد» (نحل/۱۲۵). این آیه سه رویکرد کلیدی را برای یک گفت‌وگو علمی موفق تبیین می‌کند. «حکمت» که به معنای شناختی محکم و استوار نسبت به امور است و انسان را از انجام افعال ناشایست باز می‌دارد (ابن فارس، ۱۴۰۴، ج ۲، ص ۹۱؛ راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ص ۲۵۰). در کنار حکمت، «موعظه حسنه» (تأثیر گذاری قلبی) و «مجادله احسن» (گفتگوی حق طلبانه) دو رکن دیگر این چارچوب قرآنی را تشکیل می‌دهند (ابن منظور، ۱۴۰۸، ج ۱۵، ص ۳۴۵؛ ج ۲، ص ۲۱۲). این اصول سه‌گانه نقشه راهی قرآنی بودند که امام رضا علیه السلام در تمام مناظرات خود به کار بستند.

جلوه عملی این اصول در مناظرات امام به روشنی مشهود است. نخستین اصل یعنی «حکمت»، در تسلط شگفت‌انگیز امام بر متون مقدس ادیان مختلف و به چالش کشیدن طرف مقابل بر اساس منابع مورد قبول خودش تجلی می‌یافت. برای نمونه در مناظره با رأس الجالوت، امام با پرسش چالشی خود که چرا تنها معجزات موسی بن عمران را تصدیق می‌کنید و نه دیگر پیامبران، او را به بازنگری عمیق در باورهای پیشینی‌اش واداشتند (نقی‌زاده و رضاداد، ۱۳۸۶، ص ۱۰ و ۱۱). این روش مصداق بارز دعوت بر اساس «حکمت» و دانشی فراتر از سطح آگاهی مخاطب است.

در کنار حکمت، امام بر ضرورت «تعقل» به‌عنوان شرط اصلی درک حقیقت تأکید ویژه داشتند. ایشان در مناظره با عمران صابی می‌فرمایند: «فَاعْقُلْ مَا سَأَلْتَ عَنْهُ فَإِنَّهُ مِنْ أَعْصَىٰ مَا يَرِدُ عَلَى الْخَلْقِ فِي مَسَائِلِهِمْ؛ درباره آنچه پرسیدی تعقل کن زیرا از نکات پیچیده‌ای است که بر مردم وارد می‌شود» (ابن بابویه، ۱۳۷۸، ج ۱، ص ۱۷۶). این فرمان نشان می‌دهد که در الگوی رضوی، علم و استدلال عقلانی ابزاری برای تفهیم پیچیده‌ترین مسائل فلسفی و کلامی است و دیدگاه‌های مخالف را باید تنها با قدرت برهان و منطق به چالش کشید (مصلائی‌پور و سلیمی، ۱۳۹۲، ص ۹۹).

اما حلقه تکمیل‌کننده این زنجیره علمی، «رعایت انصاف و اخلاق در مناظره» است. امام در همان مناظره با عمران صابی، پیش از آغاز بحث قاعده اساسی گفتگو را چنین ترسیم می‌کنند: «يَا عَمْرَانُ وَ عَلَيْكَ بِالنِّصْفَةِ وَ إِيَّاكَ وَ الْخَطَلَ وَ الْجُورَ؛ ای عمران! بر تو باد رعایت انصاف و از کزروی در سخن و ستم پرهیز» (ابن بابویه، ۱۳۷۸، ج ۱، ص ۱۶۸). این تأکید بر انصاف، به‌خوبی پیوند زعامت علمی و عدالت اخلاقی را نشان می‌دهد؛ ایشان اثبات می‌کنند که یک رهبر علمی، در اوج قدرت استدلال، خود را به انصاف و پرهیز از مغالطه ملزم می‌داند. این امر در کنار تکریم شخصیت مخالفان و پرهیز کامل از نقد اشخاص به جای نقد افکار، فضایی امن برای پذیرش حقیقت ایجاد می‌کرد.

برآیند این ویژگی‌ها نشان می‌دهد که امام رضا علیه‌السلام با پایبندی عملی به اصول قرآنی، الگوی متعالی «مناظره تمدن‌ساز» را ارائه دادند. ایشان اثبات کردند که تحقق زعامت علمی و پیشبرد مرزهای دانش در فضایی آکنده از حکمت، دعوت اخلاقی و جدال احسن امکان‌پذیر است. این الگو علم و رهبری را بر مبنای استدلال منطقی، انصاف و احترام متقابل به هم پیوند می‌زند و مسیر توسعه علمی جامعه را هموار می‌سازد.

۳-۲-۵. دلالت‌های عملی برای کرسی‌های آزاداندیشی

روش‌شناسی مناظرات امام رضا علیه‌السلام الگویی جامع برای کرسی‌های آزاداندیشی ارائه می‌دهد که در فضای چالش برانگیز فکری امروز نیز راهگشای حل تعارضات از مسیر

عقلانیت است. مهم ترین مؤلفه های این الگو بدین شرح است:

نخستین اصل، تولید علم در بستر تضارب آراء است. امام علیه السلام به جای رویارویی جدلی، باتکیه بر نقاط مشترک و مبانی مورد قبول طرف مقابل، مسیر مقایسه اندیشه ها را هموار می ساختند. نمونه بارز آن مناظره با جاثلیق (بزرگ مسیحیان) است. هنگامی که جاثلیق تلاش کرد بر سر اعتقاد مشترک به عیسی علیه السلام اجماع سازی کند، امام با استدلالی دقیق این نقطه اشتراک ظاهری را شکافتند و فرمودند: «ما به عیسی بن مریم و روح الله و کلمه خدایی ایمان داریم که به محمد صلی الله علیه و آله و سلم ایمان داشته و به آمدن او بشارت داده و اقرار داشت به خدای عزوجل و عبودیت او، پس اگر آن عیسی که توبه او اقرار داری این چنین نیست که به محمد ایمان آورده باشد و اقرار به عبودیت کرده و خدا را پروردگار خود بداند، ما از او بیزاریم، پس چگونه اجماع کردیم؟!» (ابن بابویه، ۱۳۷۸، ج ۲، ص ۲۳۰). این روش نشان می دهد که امام به جای هجوم غوغایی، با بهره گیری از منطق تطبیقی، غبار تردید را از چهره حقیقت می زدودند.

دوم، محتوای اصولی و سرنوشت ساز این مناظرات است. برخلاف مباحث حاشیه ای، گفتگوهای امام معطوف به بنیادی ترین مسائل اعتقادی یعنی توحید و عصمت بود. برای نمونه مناظره با مأمون پیرامون عصمت انبیا (ابن بابویه، ۱۳۷۸، ج ۱، ص ۱۹۵) و گفتگوی بلند با عمران صابی درباره توحید، از این دست است. امام علیه السلام در تبیین ذات الهی برای عمران، او را به اوج استدلال عقلی رساندند و فرمودند: «هُوَ نُورٌ بِمَعْنَى أَنَّهُ هَادٍ خَلَقَهُ مِنْ أَهْلِ السَّمَاءِ وَ أَهْلِ الْأَرْضِ وَ لَيْسَ لَكَ عَلَى أَكْثَرِ مَنْ تَوْحِيدِي إِيَّاهُ؛ نُورٌ اسْتِ وَ مَخْلُوقَاتِ خُودِ رَا وَ اجِبَ نِيسْتِ» (ابن بابویه، ۱۳۷۸، ج ۱، ص ۱۷۱). این تمرکز راهبردی، پایه های مستحکمی برای اندیشه دینی و علمی بنا کرد.

سوم، پرهیز از عناد و انعطاف پذیری علمی است. امام علیه السلام بر این اصل تأکید داشتند که پس از آشکار شدن حقیقت، باید از لجاجت دست کشید. گرویدن عمران صابی به اسلام پس از اقناع کامل در مناظره (ابن بابویه، ۱۳۷۸، ج ۱، ص ۱۷۶ و ۱۷۷)، گواهی بر این فضای منصفانه و نتیجه محور است.

چهارم، احساس ضرورت گفتمان علمی در برابر بدعت هاست. امام با استناد به حدیث نبوی که می فرماید: «إِذَا ظَهَرَتِ الْبِدْعَةُ فِي أُمَّتِي فَلْيُظْهِرِ الْعَالِمُ عِلْمَهُ فَإِنْ لَمْ يَفْعَلْ فَعَلَيْهِ لَعْنَةُ اللَّهِ؛ چون در امت من بدعت ها آشکار شوند، باید عالم، علم خود را آشکار کند و هر کس نکند لعنت خدا بر او باد» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۲، ص ۷۲)، مناظرات را تکلیفی برای روشنگری می دانستند.

ایشان همچنین برای حفظ اصالت این گفتمان، به تخصص‌گرایی در عرضه علم باور داشتند و هشدار می‌دادند: «إِنَّ الْحُكَمَاءَ ضَيَّعُوا الْحِكْمَةَ لَمَّا وَضَعُوا عِنْدَ غَيْرِ أَهْلِهَا؛ دانشمندان چون حکمت را نزد نااهلش نهادند، آن را تباہ ساختند» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۷۵، ص ۳۴۵).

پنجم، عدم مصادره مناظره به اغراض سیاسی است. هرچند مأمون با نیت تخریب امام، کرسی‌ها را برپا کرد امام با درایت کامل، تهدید را به فرصت تبدیل نمودند (ابن بابویه، ۱۳۷۸، ج ۱، ص ۱۵۵). در کنار اینها اخلاق علمی و پرهیز از مشاجره رکن دیگر این الگوست. امام با استناد به حدیث نبوی «إِيَّاكُمْ وَ مَشَاجِرَةَ النَّاسِ فَإِنَّهَا تُظْهِرُ الْعِرَّةَ وَ تَدْفِنُ الْعِزَّةَ؛ از خصومت با مردم دوری کنید زیرا خصومت عیوب نهفته را آشکار می‌سازد و عزت را از بین می‌برد» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۷۲، ص ۲۱۰)، از تبدیل گفتمان به ستیز جلوگیری کرده و با مدارا در مقابل مخالفانی چون سلیمان مروزی، آنان را به همراهان فکری تبدیل می‌کردند (ابن بابویه، ۱۳۷۸، ج ۱، ص ۱۹۱-۱۷۹). اوج این جامعیت علمی را در آگاهی امام به زبان‌های مختلف می‌توان دید که خود فرمودند: «يَا أَبَا الصَّلْتِ أَنَا حُجَّةُ اللَّهِ عَلَى خَلْقِهِ وَ مَا كَانَ اللَّهُ لِيَتَّخِذَ حُجَّةً عَلَى قَوْمٍ وَ هُوَ لَا يَعْرِفُ لُغَاتِهِمْ أَوْ مَا بَلَغَكَ قَوْلُ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ عَلَيْهِ السَّلَامُ أَوْ تِينًا فَصَلُّ الْخِطَابِ فَهَلْ فَصَلُّ الْخِطَابِ إِلَّا مَعْرِفَةُ اللُّغَاتِ؛ ای اباصلت من حجت خدایم بر خلق او و حق تعالی فرا نگیرد حجتی را بر قومی در حالی که آن حجت به لغت‌های ایشان عارف نباشد. آیا قول امیر المؤمنین علیه‌السلام به تو نرسیده است که فرمود فصل الخطاب به ما داده شده است و آیا فصل الخطاب غیر از شناسائی لغت‌ها است» (ابن بابویه، ۱۳۷۸، ج ۲، ص ۲۲۸).

الگوی مناظرات رضوی نشان می‌دهد که کرسی‌های آزاداندیشی زمانی به رشد علمی می‌انجامند که بر پایه تضارب آراء، محتوای عمیق، انعطاف‌پذیری، انگیزه الهی، اخلاق حرفه‌ای و احاطه علمی کامل استوار باشند و از آفات سیاست‌زدگی و مشاجره مصون بمانند. این اصول، راهنمایی جامع برای گفتمان‌های علمی عصر حاضر به شمار می‌روند.

۳-۵. جهاد علمی و سرمایه انسانی تمدن‌ساز

امام رضا علیه‌السلام برای ایجاد تعهد پایدار در علم‌آموزی، تلاش علمی را در قالب «جهاد علمی» بازتعریف کردند؛ اقدامی که کسب دانش را از فعالیتی شخصی به وظیفه‌ای دینی و اجتماعی ارتقا می‌داد و حرکت علمی جامعه را شتاب می‌بخشید. واژه «جهاد» در مفهوم اسلامی، به تقابل آگاهانه با دشمن و خصم اطلاق می‌شود (خامنه‌ای، ۱۴۰۰، ص ۲۹). قرآن کریم پیوندی وثیق میان «علم» و «تعهد» به‌عنوان دو بال موفقیت در این میدان برقرار می‌سازد. آن‌جا که حضرت یوسف علیه‌السلام برای تصدی مسئولیتی خطیر اعلام می‌کند:

«قَالَ أَجْعَلْنِي عَلَى خَزَائِنِ الْأَرْضِ إِنِّي حَفِيظٌ عَلَيْكُمْ»؛ یوسف گفت: مرا سرپرست خزاین سرزمین مصر قرار ده، که من نگاهبانی آگاهم» (یوسف/۵۵)، دو وصف «حفیظ» و «علیم» را توأمان شرط شایستگی خویش معرفی می کند. این آیه، ضرورت آمیختگی تعهد به ارزش ها با تخصص علمی را در مسیر جهاد علمی اثبات می نماید.

تأثیر شگرف این رویکرد بر تحولات اجتماعی نیز ریشه در برتری «آگاهی» بر «جهل» دارد. قرآن کریم نیز رمز پیروزی مؤمنان را در گرو فهم و دانایی آنان در مقابل جهل دشمن می داند (انفال/۶۵). این اصل نشان می دهد که جهاد علمی، مبارزه ای مستمر با جهل و ناآگاهی ای است که ریشه شکست ها و انفعال های اجتماعی است (حکیمی، ۱۳۹۲، ص ۹۵).

در اندیشه رضوی علم یک «سلاح راهبردی» در این جهاد مستمر تعریف شده است. امام رضا علیه السلام با تشبیه علم به گنجینه هایی که کلید آن پرسشگری است، پویایی این جهاد را تضمین می کنند: «الْعِلْمُ خَزَائِنٌ وَمَفَاتِيحُهُ السُّؤَالُ فَاسْأَلُوا يَرْحَمَكُمُ اللَّهُ فَإِنَّهُ يُؤَجِّرُ فِيهِ أَرْبَعَةَ: السَّائِلِ وَالْمُعَلِّمِ وَالْمُسْتَمِعِ وَالْمُجِيبَ لَهُ؛ علم خزائن است و کلیدهای آن سؤال است. پس سؤال کنید که در آن چهارنفر اجر می یابند: سائل و متعلم و مستمع و مجیب» (ابن بابویه، ۱۳۷۸، ج ۲، ص ۲۸). در این روایت تمام اضلاع یک گفتمان علمی مجاهد فی سبیل الله تلقی شده اند که اجر و پاداش می برند. این نگاه، فراگیری دانش را از هرگونه محدودیت زمانی و مکانی فراتر می برد و اصلی اساسی در سبک زندگی علمی ارائه می دهد: «الْمُسْلِمُ... لَا يَمَلُّ مِنْ طَلَبِ الْعِلْمِ طَوْلَ دَهْرِهِ؛ مسلمان در تمام طول عمر خود هرگز از فراگیری دانش خسته نمی شود» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۷۵، ص ۳۳۶). چنین بینشی است که جهاد علمی را به فرهنگی خودجوش و پایان ناپذیر در جامعه آرمانی رضوی بدل می سازد. در نتیجه جهاد علمی به عنوان یک استراتژی قرآنی و رضوی، با پیوند «تعهد» و «تخصص»، حرکت در مسیر مقابله با ناآگاهی و تبدیل آن به یک ارزش جمعی را ممکن می سازد. این رویکرد راهکاری عملی برای ساخت جامعه ای پایدار، مصون در برابر تهاجمات فرهنگی و پیشرو در عرصه دانش ارائه می دهد.

یکی از اقدامات راهبردی و آینده نگرانه امام رضا علیه السلام برای تضمین پایداری جریان علم، اهتمام ویژه به نخبه پروری بود. ایشان با شناسایی، تربیت و حمایت هدفمند از شاگردان برجسته ای چون «زکریا بن آدم»، پایگاه های علمی متعددی در مناطق مختلف ایجاد کردند. این نخبگان به مثابه شبکه ای انسانی، وظیفه نشر علم و پاسخگویی به نیازهای فکری جامعه را بر عهده داشتند و بدین ترتیب، استمرار و گسترش جریان دانش را تضمین می کردند. این رویکرد ریشه در سنت دیرینه اهل بیت علیهم السلام در پرورش عالمان تراز تمدن اسلامی دارد. چنان که

امام صادق علیه السلام در وصف یکی از شاگردان برجسته خویش، «زراره بن اعین»، جایگاه بی‌بدیل نخبگان در پاسداری از میراث فکری تشیع را این‌گونه تبیین می‌فرماید: «لَوْلَا زُرَّارَةُ لَظَنَنْتُ أَنَّ أَحَادِيثَ أَبِي عَلِيٍّ عَلَيْهِ السَّلَامُ سَتْدُهُبٌ؛ اگر زراره نبود، گمان می‌کردم که احادیث پدرم علیه السلام از بین می‌رفت» (کشی، ۱۴۰۴، ج ۲، ص ۳۴۵). این بیان، مسئولیت سنگین نخبگان را در مقام «حافظان اندیشه» و «مرزبانان سنت نبوی» آشکار می‌سازد.

در سیره علمی امام رضا علیه السلام تربیت شاگردان نخبه، راهبردی کلیدی برای مقابله با جهل و انحرافات فکری جامعه بود. نمونه شاخص این رویکرد «زکریا بن آدم» است. هنگامی که او به دلیل رفتار نادرست برخی خویشاوندانش از امام علیه السلام اجازه ترک آنان را خواست، حضرت ضمن نهی از این کار، جایگاه ممتاز او را چنین تبیین فرمودند: «لَا تَفْعَلْ فَإِنَّ أَهْلَ بَيْتِكَ يُدْفَعُ عَنْهُمْ بِكَ...؛ این کار را مکن، چرا که [خداوند] به واسطه تو، بلا را از خاندان تو دفع می‌کند» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۵۷، ص ۲۲۱). این روایت به روشنی نمایانگر یک اصل تمدنی است. حضور نخبگان علمی، حتی در میان جوامع آلوده به جهل و سفاهت، می‌تواند سپری دفاعی در برابر انحراف و نزول عذاب باشد. بدین ترتیب نخبه نه یک فرد منزوی در برج عاج که عضوی مسئول و نجات‌بخش برای پیکره اجتماع است.

تأکید امام علیه السلام بر پرورش شاگردانی با صلاحیت‌های جامع، در عبارتی که برای معرفی «زکریا بن آدم» به کار بردند، به اوج می‌رسد. ایشان او را «زَكَرِيَّا بْنَ آدَمَ الْقَمِّيِّ، الْمَأْمُونِ عَلَيَّ الدِّينِ وَ الدُّنْيَا؛ زکریا بن آدم، در دین و دنیا مورد اعتماد است» (حر عاملی، ۱۴۱۶، ج ۲۷، ص ۱۴۶) می‌خوانند. تعبیر «امین بر دین و دنیا» نشان می‌دهد که الگوی نخبه رضوی، شخصیتی تک‌بعدی نیست؛ بلکه عالمی است که هم در مسائل دینی مورد اعتماد کامل بوده و هم توان مدیریت و تدبیر امور دنیوی و معیشتی جامعه را داراست. این جامع‌نگری، ضامن کارآمدی رهبری علمی در سطوح مختلف تمدن اسلامی است. جلوه عملی این اهتمام به تربیت را می‌توان در اهتمام امام علیه السلام به مذاکره و تبادل علمی مستمر با شاگردان مشاهده کرد. ارزش و جایگاه این همنشینی‌های علمی تا آنجاست که ابن بابویه درباره فضیلت آن در شب‌های قدر می‌فرماید: «مَنْ أَحْيَا هَاتَيْنِ اللَّيْلَتَيْنِ بِمُذَاكَرَةِ الْعِلْمِ فَهُوَ أَفْضَلُ؛ کسی که این دو شب [۲۱ و ۲۳ رمضان] را به مذاکره علمی زنده بدارد، [عملش] برتر است» (ابن بابویه، ۱۳۷۶، ص ۶۴۹). این عبارت به وضوح، مذاکره علمی را به عنوان یک عبادت برتر معرفی کرده و ارزش ذاتی تولید و تبادل معرفت را در هندسه معرفتی دین اثبات می‌کند.

در نتیجه سیره رضوی نشان می‌دهد که توجه به تربیت نخبگان علمی متعهد و کارآمد و حمایت همه‌جانبه از آنان ستون فقرات الگوی پیشرفت علمی در تمدن اسلامی است. این

سیره با تأکید بر مذاکره علمی و انتقال دانش، الگویی عملی برای توسعه علمی و فرهنگی در جوامع معاصر ارائه می‌دهد. الگویی که در آن عالم، چراغ هدایت، ملجأ حل مشکلات دنیوی و پاسدار مرزهای اعتقادی جامعه خویش است.

پنج رکن الگوی پیشرفت علمی در سیره امام رضا علیه السلام				
ردیف	رکن الگو	کلیدواژه‌های محوری	راهبرد عملی در سیره رضوی	خروجی تمدنی
۱	پیوند زعامت با علم	علم: سلطان امام: عالم لا یجهل، وراثت نبوی	تبیین علم به‌عنوان شرط رهبری (حدیث خلفاء، صفت امام)	مشروعیت بخشیدن به حکمرانی علمی
۲	نهادینه‌سازی آزاداندیشی	مناظره، مجادله احسن، پرسشگری بی‌واهمه	«يَا قَوْم... فَلَيْسَ أَلْغَيْرِ مُحْتَشِمًا»؛ استفاده از نقاط مشترک کلامی	تولید علم در بستر تضارب آراء
۳	جهاد علمی	علم: خزائن سؤال: مفتاح، اجر چهارگانه	«الْمُسْلِمُ لَا يَمَلُّ مَنْ طَلَبَ الْعِلْمَ طَوْلَ دَهْرِهِ»	علم به‌عنوان وظیفه دینی و اجتماعی
۴	نخبه‌پروری تمدن‌ساز	أَمِينُ عَلِيِّ الدِّينِ وَالدُّنْيَا، دفع بلا به‌وسیله عالم	تربیت زکریا بن آدم؛ مذاکره علمی در شب‌های قدر	شبکه انسانی انتشار دانش
۵	نظام‌سازی معرفتی	إِلْقَاءُ الْأُصُولِ وَ عَلِيكُمْ التَّفْرِيعُ، شرافت علم به شرافت معلوم	تفکیک جایگاه امام و متخصص؛ سلسله‌مراتب ارزشی علوم	معماری هندسی تولید علم

جدول ۱: پنج رکن الگوی پیشرفت علمی در سیره امام رضا علیه السلام

۴-۵. نظام‌سازی معرفتی: ارتقای شأن علم و مهندسی تولید دانش

موفقیت هر حرکت علمی علاوه بر حمایت از نخبگان، به پذیرش و باورمندی عمومی به جایگاه رفیع علم و عالم وابسته است. از این رو یکی از راهبردی‌ترین اقدامات امام رضا علیه السلام، تلاش برای نهادینه‌سازی و ارتقای شأن اجتماعی دانش و دانشمندان بود. ایشان برای تحقق این هدف، از ابزار گفت‌وگو و به‌کارگیری تعابیر اثرگذار و تحول‌آفرین بهره می‌گرفتند. نماد بارز این رویکرد، تشویق مؤمنان به «محدث» بودن است؛ آنگاه که از حضرت درباره چیستی آن سؤال شد، فرمودند: «الْمُفْهَمُّ؛ یعنی فهمیده و صاحب درایت» (ابن بابویه، ۱۳۷۸، ج ۱، ص ۳۰۷).

این تعبیر نگرش جامعه را از سطح «شنیدن و نقل منفعلانه» به «فهمیدن و تحلیل فعالانه» ارتقا می‌بخشد و فهم عمیق را به مثابه یک ارزش اجتماعی والا معرفی می‌کند. این بینش ریشه در نگاه ویژه قرآن کریم به مقوله علم دارد. اسلام، علم را موهبتی الهی برای رشد و تعالی بشر معرفی می‌کند. آیه شریفه «يَرْفَعُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَالَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ دَرَجَاتٍ؛ خداوند کسانی از شما را که ایمان آورده‌اند و کسانی را که علم به آنان داده شده درجات عظیمی می‌بخشد» (مجادله/۱۱). با صراحت، عالمان را در زمره کسانی قرار می‌دهد که از درجات رفیع الهی برخوردارند و این بنیادی‌ترین پشتوانه برای شأن اجتماعی عالم در جامعه دینی است.

با این حال امام علیه‌السلام به این سطح بسنده نمی‌کنند و معیار ارزشمندی علم را از «کمیت انباشت اطلاعات» به «کیفیت فهم و درایت» تغییر می‌دهند. ایشان در فرازی کلیدی می‌فرمایند: «كُونُوا دُرَّةً وَلَا تَكُونُوا رُوَاةَ حَدِيثٍ تَعْرِفُونَ فَفِئَهُ خَيْرٌ مِنْ أَلْفِ تَرُوونَهُ؛ اهل درایت و فهم باشید، نه اهل روایت و نقل [صرف]. اگر عمق و ژرفای یک حدیث را بشناسید، از هزار حدیث که فقط راوی و نقل‌کننده آن باشید، بهتر است» (قاصوه، ۲۰۱۷، ج ۲۰، ص ۱۷۵). این روایت شأن «عالم» را به «دانشمند فرهیخته» و «نقاد صاحب‌نظر» ارتقا می‌دهد و او را از یک «حافظه صرف» متمایز می‌سازد. بدین ترتیب علم از انباشت اطلاعات به سوی تولید بینش و حکمت سوق داده می‌شود.

امام رضا علیه‌السلام اما در یک تصویرسازی جامع و بی‌نظیر، علم را جوهر حیات، روشنایی و توانمندی انسان معرفی می‌کنند: «إِنَّ الْعِلْمَ حَيَاةُ الْقُلُوبِ مِنَ الْجَهْلِ وَ ضِيَاءُ الْأَبْصَارِ مِنَ الظُّلْمَةِ وَ قُوَّةُ الْأَبْدَانِ مِنَ الضُّعْفِ؛ همانا دانش، دل‌ها را زنده می‌سازد و از نادانی می‌رهاند و روشنایی بخش دیدگان از تیرگی‌هاست و بدن‌های ناتوان را نیرو می‌بخشد» (طوسی، ۱۴۱۴، ص ۴۸۸). این بیان، علم را از سطح یک کالای فرهنگی به درجه «ضرورت زیستی و معنوی» ارتقا می‌دهد و عالم را به طیب و روشنی بخش ظلمات جهل تبدیل می‌کند. نقطه اوج این شأن بخشی، آنجاست که مقام «معلم» با مقام «پدر» قیاس می‌شود: «مُعَلِّمُ الْخَيْرِ وَالَّذِينَ يَقُومُ مَقَامَ الْأَبِ وَ يَجِبُ مِثْلَ الَّذِي يَجِبُ لَهُ فَأَعْرِفُوا حَقَّهُ؛ معلمی که کار نیک و دین را آموزش می‌دهد، چونان پدر است و همان حقوق واجب پدر را دارد؛ پس حق او را بشناسید (علی بن موسی علیه‌السلام، ۱۴۰۶، ص ۳۳۴). این گزاره، رابطه جامعه با عالم را از سطح یک «مراجعه‌کننده به کارشناس» به پیوندی عاطفی، حقوقی و مبتنی بر ولایت معنوی ارتقا می‌دهد.

تحلیل آموزه‌های رضوی نشان می‌دهد که ارتقای شأن علم و عالم در این مکتب، از طریق یک زنجیره به‌هم‌پیوسته محقق می‌شود. تثبیت جایگاه الهی عالم، تشویق به پرسشگری همگانی، تغییر معیار ارزش از نقل به درایت و نهایتاً پیشرفت علمی و هنری بشر در بسیاری موارد ریشه در

شوق و انگیزش معنوی دارد و نباید با سنجش مادی محدود شود (سیاهپوش، ۱۳۹۲، ص ۱۶۲). این نگاه جامع که انگیزه‌های معنوی را موتور پیشرفت‌های مادی معرفی می‌کند، الگویی راهبردی برای جوامع اسلامی در جهت توسعه پایدار و ارتقای معنوی ارائه می‌دهد. برای جلوگیری از آشفتگی معرفتی و تضمین حرکت منسجم در عرصه دانش، امام رضا علیه السلام یک نظام فکری نظام‌مند و بنیادین برای مقوله علم ترسیم نمودند. محور این نظام‌سازی، تبیین رابطه طولی و عرضی علوم و ارائه اصلی راهبردی بود که وظایف و جایگاه‌ها را در فرایند تولید علم به روشنی تفکیک می‌کرد: «عَلَيْنَا إِيْقَاءُ الْأُصُولِ وَ عَلَيْنَا التَّفْرِيعُ؛ برماست که اصول را برای شما بیان کنیم و بر شماست که فروع را استخراج کنید» (حر عاملی، ۱۴۱۶، ج ۲۷، ص ۶۲). این اقدام مدیریتی که می‌توان از آن به «مهندسی نظام تولید علم» تعبیر کرد، وظیفه استخراج اصول کلی را بر عهده امام به عنوان منبع و حیانی و مرجع معصوم علیه السلام قرار می‌داد و وظیفه بسط، تفریع و تطبیق آن را به متخصصان متعهد واگذار می‌نمود و بدین ترتیب به جریان تولید علم، جهت، اصالت و پویایی می‌بخشید. ضرورت چنین نگاهی از دل تاریخ پرفرازونشیب علوم برمی‌آید. تأمل در فرایند رشد و افول تمدن‌ها نشان می‌دهد یکی از عوامل اصلی رکود و انحطاط علمی، فقدان یک نگاه کلان، جامع و مشرف به علم است؛ نگاهی که قادر باشد حوزه هر علم را تهدید کرده، مبادی و پیش فرض‌های آن را تبیین نماید و زمینه حرکت آگاهانه و روشمند را فراهم آورد. از این رو بازشناسی ماهیت علوم، ساختارمندی آن‌ها و تعیین جایگاه معرفتی‌شان در نظام‌های فکری، از ضرورت‌های حیاتی جوامع پیشرو و توسعه‌محور است (حبیبی، ۱۳۸۶، ص ۵۲). بر همین اساس فلسفه علم به معنای شناخت ماهیت علم، مبادی، اصول و نتایج آن و نیز تحلیل روابط میان علوم با یکدیگر، چه در ساحت واقعیت‌ها و چه در عرصه امکان‌ها، شکل می‌گیرد (جعفری، ۱۳۸۶، ص ۶۲).

در نگرش اسلامی، این ساختارمندی بر پایه اصولی بنیادین بنا می‌شود. می‌توان سخن امام صادق علیه السلام که فرمودند: «شَرَفُ الْعِلْمِ بِشَرَفِ الْمَعْلُومِ؛ شرافت هر دانشی، وابسته به شرافت موضوع آن است» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۴۱، ص ۱۴۰) را یکی از اصول برشمرد. این اصل سلسله‌مراتبی ارزشی در میان علوم ایجاد می‌کند که بر اساس آن، ارزشمندترین دانش‌ها، علوم معطوف به شناخت خداوند است. امام رضا علیه السلام با اشاره به این معرفت می‌فرماید: «مَعْرِفَةُ اللَّهِ حَقٌّ مَعْرِفَتُهُ؛ [جوهره علم،] شناخت خداوند آن گونه که شایسته و حق اوست، می‌باشد» (همان، ج ۳، ص ۱۴). این نگاه ضمن نظام‌ساز بودن، پیشرفت دنیوی بشر را نیز در گرو تعمیق معرفت الهی قرار می‌دهد.

این نگاه نظام‌مند، علاوه بر ساحت فردی، در بُعد اجتماعی نیز نقش محوری دارد. از منظر امام رضا علیه‌السلام، علم نه تنها وسیله تولید ثروت که عاملی بی‌بدیل برای انسجام و وحدت اجتماعی است، چنان که می‌فرماید: «الْعِلْمُ أَجْمَعُ لِأَهْلِهِ مِنَ الْآبَاءِ؛ علم، بیش از پدران، اهل خود را [بر گرد حقیقت] گرد می‌آورد و انسجام می‌بخشد» (قاصده، ۲۰۱۷، ج ۲۰، ص ۹۷). اما این کارکرد وحدت‌بخش، تنها زمانی محقق می‌شود که فرایند تولید و انتقال علم، خود بر پایه یک نظام صحیح شکل گیرد.

از این رو امام بر فراگیری دانش از منبع و مسیر درست آن تأکید کرده و این اصل را به صراحت تشریح می‌کنند: «طَلَبُ الْعِلْمِ فَرِيضَةٌ عَلَى كُلِّ مُسْلِمٍ، فَاطْلُبُوا الْعِلْمَ فِي مَطَانِهِ، وَ اقْتَسِمُوهُ مِنْ أَهْلِهِ؛ فراگیری دانش بر هر مرد و زن مسلمانی واجب است؛ پس دانش را از جایگاهش بجوئید و آن را از اهلش بگیری» (حر عاملی، ۱۴۱۶، ج ۲۷، ص ۳۰). این روایت، سیستم توزیع دانش را تکمیل کرده و تضمین می‌کند که اجتهاد و تفریح متخصصان، همواره در چارچوب اصول القاشده از سوی اهل بیت علیهم‌السلام باقی بماند.

الگوی رضوی علم را «نظامی هندسی» معرفی می‌کند. در این نظام، ارزش و جایگاه هر دانش بر پایه شرافت موضوع آن سنجیده می‌شود. تولید دانش با «اللقاء اصول» از منبع و حیانی جهت می‌گیرد، با «تفریح» متخصصان گسترش می‌یابد و در شبکه‌ای نظام‌مند از انتقال، به «انسجام اجتماعی» می‌انجامد. این رویکرد، افزون بر تضمین پیشرفت علمی، استقلال، وحدت و ارتقای کیفیت زندگی را در جامعه اسلامی به همراه خواهد داشت.

تحلیل تطبیقی الگوی رضوی با نیازهای سیاست گذاری علمی معاصر				
ردیف	مؤلفه الگوی رضوی	چالش جهان اسلام امروز	دلالت عملی برای سیاست گذاری	منبع کلیدی در مقاله
۱	آزاداندیشی سازمان یافته (مناظرات)	نبود فضای امن نقد و پرسشگری نهادی	طراحی کرسی های آزاداندیشی با سه اصل: حکمت، موعظه حسنه، مجادله احسن	مناظره با جاثلیق / عمران صابی
۲	جهاد علمی	فاصله میان تعهد دینی و تخصص علمی	الزام به «حفیظ و علیم» بودن هم زمان در اسناد بالادستی	آیه یوسف علیه السلام / روایت «خزائن و مفاتیح»
۳	نخبه پروری همه جانبه	فرار مغزها و نخبگان تک بعدی	ایجاد نظام «امین بر دین و دنیا» در مدارس تخصصی	معرفی زکریا بن آدم
۴	جایگاه رفیع عالم	کاهش سرمایه اجتماعی علم	ارتقای شأن معلم به مقام پدر (حقوق و تکالیف)	«مُعَلِّمُ الْخَيْرِ... يَقُومُ مَقَامَ الْأَبِ»
۵	نظام علمی سلسله مراتبی	پراکندگی و بی جهتی در اولویت های پژوهشی	تعریف «شرافت علم به شرافت معلوم» در رتبه بندی رشته ها و بودجه ریزی	حدیث امام صادق علیه السلام / «معرفة الله حق»

جدول ۲: تحلیل تطبیقی الگوی رضوی با نیازهای سیاست گذاری علمی معاصر

۶. نتیجه گیری

پژوهش حاضر باهدف استخراج یک الگوی نظام مند پیشرفت علمی از سیره امام رضا علیه السلام انجام شد و در پی پاسخ به این پرسش بود که اصول، مؤلفه ها و راهبردهای این الگو کدام اند و چگونه می تواند به مثابه نقشه راهی برای جوامع معاصر به کار گرفته شود. یافته های تحقیق نشان داد که الگوی رضوی، برخلاف نگاه های تقلیل گرایانه که علم را صرفاً به انباشت اطلاعات یا توسعه مادی کاهش می دهند، یک «نظامی جامع در مدیریت تمدنی» است که از پنج رکن به هم پیوسته و نام برده در پژوهش تشکیل می شود. دستاورد محوری این تحقیق، کشف منطق درونی حاکم بر این ارکان پنج گانه است: امام رضا علیه السلام با تبدیل تهدیدهای سیاسی (مناظرات تحمیلی مأمون) به فرصت های تمدنی، یک زیست بوم علمی پویا خلق کردند که در آن، تولید علم، تربیت نخبگان و انسجام اجتماعی در یک چرخه تکاملی قرار می گرفت.

در پیوند با پیشینه پژوهش، نتایج این تحقیق ضمن تأیید یافته های مطالعات پیشین در زمینه روش شناسی مناظرات (حسینی و همکاران، ۱۳۹۷؛ رضازاده کهنگی و فارسی نژاد، ۱۳۹۴)،

از سطح تحلیل فنی-موردی فراتر رفته و یک گام به پیش نهاده است. این پژوهش نشان داد که مناظرات رضوی یک «نهاد تمدنی» برای تولید علم در بستر تضارب آراء، تربیت عقلانی نخبگان و نهادینه‌سازی فرهنگ پرسشگری محسوب می‌شد. همچنین این تحقیق با افزودن ابعاد «جهاد علمی» و «نگاه بنیادین به علم» به ادبیات موجود، خلأ نگاه‌های جامع و نظام‌مند در پژوهش‌های پیشین را تا حدی پر کرده است. تناقض یا اختلاف عمده‌ای میان یافته‌های این پژوهش و تحقیقات پیشین مشاهده نشد، هرچند که نوآوری این تحقیق عمدتاً در سطح «ترکیب» و «معماری کلان» بوده است.

برای پژوهش‌های آتی پیشنهاد می‌شود مطالعات تطبیقی میان الگوی پیشرفت علمی در سیره رضوی با سایر مکاتب تمدنی صورت گیرد. همچنین پژوهش‌های کاربردی باهدف عملیاتی‌سازی این الگو در اسناد بالادستی و سیاست‌های کلان علمی جمهوری اسلامی ایران و طراحی سازوکارهای اجرایی برای نهادینه‌سازی کرسی‌های آزاداندیشی مبتنی بر الگوی رضوی به جامعه علمی توصیه می‌گردد.

منابع و مآخذ

- قرآن کریم (۱۳۸۹ش). مترجم: ناصر مکارم شیرازی. قم: علی ابن ابی طالب علیه السلام.
- ابن ابی الحدید، عبد الحمید (۱۴۰۴ق). شرح نهج البلاغه. قم: مکتبه آیه الله العظمی المرعشی النجفی (ره). ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۷۶ش). الأمالی. تهران: کتابچی.
- ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۷۸ش). عیون اخبار الرضا علیه السلام. تهران: جهان.
- ابن شعبه، حسن بن علی (۱۴۰۴ق). تحف العقول. قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- ابن فارس، احمد بن فارس (۱۴۰۴ق). معجم مقاییس اللغة. قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.
- ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۰۸ق). لسان العرب. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- اکبری، امیر (۱۳۹۲ش). نقش حضور امام رضا علیه السلام در گسترش تحولات فرهنگی و آزاداندیشی مرو. فرهنگ رضوی. ۱۱(۱). ۱۳۵-۱۵۷.
- امامی میدی، سید جلیل و همکاران (۱۴۰۴ش). بسترها و پیامدهای آزاداندیشی از منظر نهج البلاغه. علوم تربیتی از دیدگاه اسلام. ۱۳(۲۸). ۴۱-۵.
- برزگر، ابراهیم و حیدری، علی حسن (۱۳۹۱ش). بیداری اسلامی از منظر رهیافت پوزیتویسم. مطالعات بیداری اسلامی. ۲. ۱۷۹-۱۴۳.
- جعفری، محمد تقی (۱۳۸۶ش). تحقیقی در فلسفه علم. تهران: موسسه نشر آثار علامه جعفری.
- حبیبی، رضا (۱۳۸۶ش). درآمدی بر فلسفه علم. قم: موسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی (ره).
- حر عاملی، محمد بن حسن (۱۴۱۶ق). وسائل الشیعه. قم: آل البیت علیهم السلام لإحياء التراث.
- حسینی خامنه‌ای، سید علی (۱۴۰۰ش). جهاد تبیین. تهران: انقلاب اسلامی.
- حسینی، علیرضا و همکاران (۱۳۹۷ش). مؤلفه‌های مناظره‌های علمی امام رضا علیه السلام: الگویی برتر برای آزاداندیشی دینی و نشر اسلام در دنیای معاصر. فرهنگ رضوی. ۶(۲۲). ۱۷۷-۱۴۹.
- حسینی پور، سید ابوالفضل (۱۳۹۷ش). الگوسازی مواجهه حوزه‌های علمیه با فضای مجازی به ابتدای سیره امام رضا علیه السلام در مناظرات تحمیلی مامون عباسی. مجله بین‌المللی میان‌رشته‌ای حیات پاک (international Multidisciplinary Journal of Pure Life). ۱۳. ۱۰۰-۹۱.
- حکیمی، محمد (۱۳۹۲ش). سخنان امام رضا علیه السلام. مشهد: به‌نشر.
- خوش‌منش، ابوالفضل (۱۳۹۲ش). امامت و موضوع تمدن اسلامی، سیری تحلیلی از حضرت ابراهیم علیه السلام تا حضرت رضا علیه السلام. فرهنگ رضوی. ۱(۲). ۷۶-۴۱.
- دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۳ش). لغت‌نامه دهخدا. تهران: روزنه.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۲ق). مفردات الفاظ قرآن. بیروت: دارالشامیه.
- رضا داد، علیه، نقی زاده، حسن (۱۳۸۶ش). مناظرات امام رضا علیه السلام. مشکات. ۹۴. ۱۲۵-۱۰۷.
- رضازاده کهنگی، فریبا و فارسی نژاد، علیرضا (۱۳۹۴ش). اصول علمی و اخلاقی مناظره‌های رضوی. فرهنگ رضوی. ۳(۹). ۵۸-۳۷.
- زارعی سبزواری، عباسعلی (۱۳۹۸ش). سیره علمی و عملی امام رضا علیه السلام. مشهد: به‌نشر.

- زیدی، محسن مهدی (۱۳۹۴ش). **سیره اهل بیت علیهم السلام در جذب مخالفان**. قم: المصطفی.
- سیاه‌پوش، امیر (۱۳۹۲ش). **الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت**. تهران: موسسه پژوهشی فرهنگی انقلاب اسلامی.
- شفایی، امان‌الله (۱۳۹۶ش). **مطالعه عزیمت امام رضا علیه السلام به خراسان در چارچوب اصل هجرت تمدن‌ساز**. فرهنگ رضوی. ۲۰۵. ۱۳۰-۱۰۵.
- طباطبایی، محمدحسین (۱۳۹۳ق). **المیزان فی تفسیر القرآن**. بیروت: موسسه الأعلمی للمطبوعات.
- طریحی، فخرالدین بن محمد (۱۳۷۵ش). **مجمع البحرين**. تهران: مرتضوی.
- طوسی، محمد بن حسن (۱۴۱۴ق). **الأمالی**. قم: دارالثقافه.
- عبدالحسین زاده، محمد و لطیفی، میثم (۱۳۹۵ش). **راهکارهای تقویت و گسترش نهادهای دینی و مردمی در جامعه اسلامی برای رفع محرومیت با الگوگیری از سیره امام رضا علیه السلام**. فرهنگ رضوی. ۱۵)۴. ۷۳-۹۸.
- علی بن موسی، امام هشتم (۱۴۰۶ق). **فقه الرضا علیه السلام**. قم: آل البيت علیهم السلام لإحياء التراث.
- قائضوه، محمود (۲۰۱۷م). **المستدرک الثانی لوسائل الشیعه**. بیروت: دار و مکتبه انوار الولاية.
- قلی زاده، احمد (۱۳۷۹ش). **واژه‌شناسی اصطلاحات اصول فقه**. تهران: بنیاد پژوهش‌های علمی فرهنگی نورالاصفیاء.
- کشی، محمد بن عمر (۱۴۰۴ق). **اختیار معرفه الرجال المعروف برجال الکشی**. قم: آل البيت علیهم السلام لإحياء التراث العربی.
- مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳ق). **بحار الانوار**. بیروت: دار الاحیاء التراث العربی.
- مصلائی پور، عباس و سلیمی، مریم (۱۳۹۲ش). **اصول مناظره و آزاداندیشی با تکیه بر مناظره‌های امام رضا علیه السلام**. فرهنگ رضوی. ۳)۱. ۸۹-۱۱۵.
- معلوف، لوئیس (۲۰۰۰م). **المنجد فی اللغة العربیة المعاصرة**. بیروت: دارالمشرق.
- نجفی، موسی (۱۳۹۱ش). **تفکر و تمدن: تاملی در تمدن نوین اسلامی**. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

References

- The Holy Qur'an (1389 Sh). Translated by Nasser Makarem Shirazi. Qom: Ali ibn Abi Talib (A.S.) Publications.
- Ibn Abi al-Hadid, Abd al-Hamid (1404 AH). Sharh Nahj al-Balaghah. Qom: Library of Grand Ayatollah al-Mar'ashi al-Najafi (RA).
- Ibn Babawayh, Muhammad ibn Ali (1376 Sh). Al-Amali. Tehran: Ketabchi.
- Ibn Babawayh, Muhammad ibn Ali (1378 Sh). 'Uyun Akhbar al-Reza(A.S.). Tehran: Jahan.
- Ibn Shu'bah, Hasan ibn Ali (1404 AH). Tuhaf al-'Uqul. Qom: Society of Seminary Teachers of Qom.
- Ibn Faris, Ahmad ibn Faris (1404 AH). Mu'jam Maqayis al-Lughah. Qom: Islamic Propagation Office of the Qom Seminary.
- Ibn Manzur, Muhammad ibn Mukarram (1408 AH). Lisan al-'Arab. Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi.
- Akbari, Amir (1392 Sh). The Role of the Presence of Imam Reza(A.S.) in the Expansion of Cultural Developments and Free Thought in Merv. Razavi Culture, 1(1), 135–157.
- Emami Meybodi, Seyed Jalil, et al. (1404 Sh). The Contexts and Consequences of Free Thought from the Perspective of Nahj al-Balaghah. Educational Sciences from the Perspective of Islam, 13(28), 5–41.
- Barzegar, Ebrahim, & Heydari, Ali Hasan (1391 Sh). Islamic Awakening from the Perspective of the Positivist Approach. Islamic Awakening Studies, 2, 143–179.
- Ja'fari, Muhammad Taqi (1386 Sh). Tahqiqi dar Falsafeh-ye Elm [An Inquiry into the Philosophy of Science]. Tehran: Allameh Ja'fari Publications Institute.
- Habibi, Reza (1386 Sh). Dar-amadi bar Falsafeh-ye Elm [An Introduction to the Philosophy of Science]. Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute.
- Hurr al-'Amili, Muhammad ibn al-Hasan (1416 AH). Wasa'il al-Shi'ah. Qom: Al al-Bayt (A.S.) li Ihya' al-Turath.
- Hosseini Khamenei, Seyed Ali (1400 Sh). Jihad-e Tabyin [The Jihad of Clarification]. Tehran: Enghelab-e Eslami.
- Hosseini, Alireza, et al. (1397 Sh). Components of the Scientific Debates of Imam Reza(A.S.): A Superior Model for Religious Free Thought and the Propagation of Islam in the Contemporary World. Razavi Culture, 6(22), 149–177.
- Hosseinpour, Seyed Abolfazl (1397 Sh). Modeling the Engagement of Islamic

- Seminaries with Cyberspace Based on the Conduct of Imam Reza(A.S.) in the Imposed Debates of Ma'mun al-'Abbasi. *International Multidisciplinary Journal of Pure Life*, 13, 91–100.
- Hakimi, Muhammad (1392 Sh). *Sokhanan-e Imam Riza (A.S.)* [The Sayings of Imam Reza(A.S.)]. Mashhad: Behnashr.
- Khosh-Manesh, Abolfazl (1392 Sh). *Imamate and the Theme of Islamic Civilization: An Analytical Journey from Prophet Ibrahim (A.S.) to Imam Reza(A.S.)*. *Razavi Culture*, 1(2), 41–76.
- Dehkhoda, Ali Akbar (1373 Sh). *Loghat-nameh-ye Dehkhoda* [Dehkhoda Dictionary]. Tehran: Rowzaneh.
- Raghib Isfahani, Husayn ibn Muhammad (1412 AH). *Mufradat Alfaz al-Qur'an*. Beirut: Dar al-Shamiyyah.
- Reza Dad, Aliyeh, & Naqizadeh, Hasan (1386 Sh). *The Debates of Imam Reza (A.S.)*. *Mishkat*, 94, 107–125.
- Rezazadeh Kahangi, Fariba, & Farsinejad, Alireza (1394 Sh). *The Scientific and Ethical Principles of the Razavi Debates*. *Razavi Culture*, 3(9), 37–58.
- Zare'i Sabzevari, Abbasali (1398 Sh). *Sireh-ye 'Elmi va 'Amali-ye Imam Riza (A.S.)* [The Scientific and Practical Conduct of Imam Reza (A.S.)]. Mashhad: Behnashr.
- Zaydi, Mohsen Mahdi (1394 Sh). *Sireh-ye Ahl-e Bayt (A.S.) dar Jazb-e Mokhalefan* [The Conduct of the Ahl al-Bayt (A.S.) in Attracting Opponents]. Qom: Al-Mustafa.
- Siahpush, Amir (1392 Sh). *Olgu-ye Eslami-ye Irani-ye Pishraft* [The Islamic-Iranian Model of Progress]. Tehran: Cultural Research Institute of the Islamic Revolution.
- Shafa'i, Amanullah (1396 Sh). *A Study of the Departure of Imam Reza (A.S.) to Khurasan within the Framework of the Civilization-Building Principle of Migration (Hijrah)*. *Razavi Culture*, 5(20), 105–130.
- Tabatabai, Muhammad Husayn (1393 AH). *Al-Mizan fi Tafsir al-Qur'an*. Beirut: Al-A'lami Institute for Publications.
- Turaihi, Fakhr al-Din ibn Muhammad (1375 Sh). *Majma' al-Bahrayn*. Tehran: Mortazavi.
- Tusi, Muhammad ibn al-Hasan (1414 AH). *Al-Amali*. Qom: Dar al-Thaqafah.
- Abd al-Hosseinzadeh, Muhammad, & Latifi, Meysam (1395 Sh). *Strategies for Strengthening and Expanding Religious and Popular Institutions in Islamic*

- Society to Alleviate Deprivation, Modeled on the Conduct of Imam Reza (A.S.). *Razavi Culture*, 4(15), 73–98.
- Ali ibn Musa, the Eighth Imam (1406 AH). *Fiqh al-Reza (A.S.)*. Qom: Al al-Bayt (A.S.) li Ihya' al-Turath.
- Qansuah, Mahmoud (2017). *Al-Mustadrak al-Thani li Wasa'il al-Shi'ah*. Beirut: Dar wa Maktabat Anwar al-Wilayah.
- Qolizadeh, Ahmad (1379 Sh). *Vazheh-shenasi-ye Estelihat-e Usul-e Fiqh [Terminology of the Principles of Jurisprudence]*. Tehran: Nur al-Asfiya' Scientific and Cultural Research Foundation.
- Kashshi, Muhammad ibn Umar (1404 AH). *Ikhtiyar Ma'rifat al-Rijal al-Ma'ruf bi Rijal al-Kashshi*. Qom: Al al-Bayt (A.S.) li Ihya' al-Turath al-'Arabi.
- Majlisi, Muhammad Baqir (1403 AH). *Bihar al-Anwar*. Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi.
- Mosalla'ipur, Abbas, & Salimi, Maryam (1392 Sh). Principles of Debate and Free Thought Based on the Debates of Imam Reza (A.S.). *Razavi Culture*, 1(3), 89–115.
- Ma'luf, Louis (2000). *Al-Munjid fi al-Lughah al-'Arabiyyah al-Mu'asirah*. Beirut: Dar al-Mashriq.
- Najafi, Musa (1391 Sh). *Tafakkor va Tamaddon: Ta'ammoli dar Tamaddon-e Novin-e Eslami [Thought and Civilization: A Reflection on Modern Islamic Civilization]*. Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies.